

FAZIL BAXŞƏLİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: bfazil@mail.ru

1870-CI IL KƏNDLİ ISLAHATI VƏ ÇARIZMIN ALI MÜSƏLMAN SILKİNƏ MÜNASIBƏTİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏNİN BAŞLANMASI

Açar sözlər: kapitalist, inkişaf, kənd, Şimal.

Ключевые слова: капиталист, развитие, деревня, Северный

Key words: capitalist, development, villaj, Northern

XIX əsrin ilk otuzilində Azərbaycanın şimal hissəsində Rusiya müstəmləkə idarə-üsulu bərqərar edildikdən sonra XIX əsrin ortalarında və sonrakı onillərdə burada aqrar münasibətlərin durumunda çox ciddi proseslər getmiş və mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Sözsüz ki, bu dəyişikliklər regionda Çarizmin əsas dayağı rolunu oynayan Ali müsəlman silkinin mövqelərinə təsirsiz ötüşə bilməzdi. İndiki yazının gedişində bu dəyişikliklərin fonunda çarizmin Ali müsəlman silkinə münasibətinin dəyişməsi və ya dəyişməməsinin əhatə edilməsinə cəhd edilmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, quberniya kəndli məsələləri komissiyalarının idarələrinin yaradılması islahatın həyata keçirilməsi yolunda ilk addımlardan biri oldu (15, 20). Belə ki, Əsasnamədə Cənubi Qafqaz quberniyalarında 18 quberniya və qəza kəndli məsələləri komissiyasının yaradılması, 44 mülki vasitəçi vəzifəsinin təsis və onlara 20 tərcüməçinin ayrılması nəzərdə tutulurdu (15, 22). Quberniya kəndli məsələləri komissiyalarının fəaliyyətə başlaması üçün isə ilk və ən vacib işlərdən biri, Əsasnamənin 4-cü maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, sahibkarlarla onların torpaqlarında yaşayan kəndlilərin münasibətlərinin hüququ əsaslarını müəyyən edən xüsusi aktların hazırlanması oldu. Bu aktlar sahibkar kəndində islahatın həyata keçirilməsi gedişində başlıca və ya aparıcı sima olan «mülki vasitəçilər»in fəaliyyəti üçün əsas götürülürdü və bu aktlar 1870-ci il 14 may islahatı ilə əlaqədar bütün sənədlərdə sonradan «ustavnıe qramota» - «nizamnamə fərmanları» adlanmağa başladı. Əsasnamənin 124-139-cu maddələri xüsusi olaraq bu «fərmanın» məzmununa həsr edilmişdi (9, 644-646). Demək lazımdır ki, nizamnamə fərmanları məsələsi prinsipcə yeni bir məsələ deyildi. Çünki hələ 1861-ci il 19 fevral Əsasnaməsində ilk dəfə bu sənədin adı çəkilir, onun təyinatı və məzmunu ətraflı şərh edilirdi (6, 36; 5, 126).

Qeyd etməliyik ki, sahibkar kəndində malikanə sahibləri ilə onlardan asılı kəndliləri arasında münasibətlərin öyrənilməsi baxımından, habelə Əsasnamənin yerlərdə həyata keçirilməsinin izlənilməsi baxımından nizamnamə fərmanlarının əhəmiyyəti olduqca böyükdür. İslahatla bağlı sənədlərdə malikanə üzrə nizamnamə fərmanlarının tərtib edilməsi nəzərdə tutulsa da, bu günədək Bakı, Tbilisi və Sankt-Peterburq şəhərlərindəki tarix arxivlərində bu sənədlərin yalnız bir hissəsini tapmaq mümkün olmuşdur. Ən pisi isə odur ki, nizamnamə fərmanlarının yalnız az bir hissəsi, təxminən, 200-ə yaxını Bakıdakı RDTA-nın, ən çoxu isə (təxminən 260-dan çoxu) Sankt-Peterburq şəhərində RDTA-nın fondlarında saxlanılır (8, 45).

Əsasnamədə, xüsusi olaraq, nizamnamə sənədlərinin tərtib edilməsi üçün mülki vasitəçilər adlanan vəzifənin təsis edilməsi Rusiya və Gürcüstanda həyata keçirilən islahatların məzmunu ilə oxşarlıq təşkil etsə də, mülki vasitəçinin kimlər olması yeni ərazi üçün fərqli idi. Belə ki, həm Rusiyada, həm Gürcüstanda mülki vasitəçilər yerli zadəgan

siniflərin nümayəndələrindən təyin edilirdisə (4, 2; 14, 58), Azərbaycanda mülki vasitəçilər tamamilə rus məmurlarından ibarət idi (2, 26). Məsələn, Rusiyada tanınmış yazıçı L.N.Tolstoy Tula quberniyasında, gürcü yazıçısı İ.Çavçavadze Tiflis qəzasında mülki vasitəçi olmuşdular (5, 92).

Demək olar ki, istisnasız olaraq bütün mülkədar malikanələri üçün tərtib edilən 14 maddəlik nizamnamə fərmanının ilk bəndində malikanə sahibinin adı, mülki dərəcəsi, titulu, quberniya və qəzanın adı, həmin malikanədəki kəndlilərin kameral siyahısı, kişi əhalisinin sayı, hər bir nizamnamə fərmanında başqa həyatyanı torpaq, bağ, bostan sahələri, istifadə edilən otlaq və çəmənliklərin sahəsi və digər məlumatlar da əks etdirilməli idi.

Mülki vasitəçilərin şəxsi maraqlarını da unutmayaraq yerlərdə müvafiq sənədlərin tərtibi zamanı mülkədarların istədikləri kimi hərəkət etmələri və s. səbəblərdən ciddi narazılıqlar yaranırdı. Məsələn, 1872-ci ildə Şuşa qəzası üzrə tərtib olunmuş 66 nizamnamə fərmanında 19512 desyatın torpağın nadəlləşdirilməsinə baxmayaraq, sonradan eyni qəzada onlarla eyni sahənin müxtəlif qonşu kəndlərin sakinlərinin adına qeydiyyatla salınması məlum olmuşdu (7, 27).

Fərman 3 nüsxədə tərtib edilməli, bunlardan birincisi rus dilində tərtib edilməli (həm də yerli dilə tərcümə olunmalı) və həm də saxlanmaq üçün mütləq quberniya kəndli məsələləri komissiyasına göndərilməli, digər iki nüsxə isə tərəflərə paylanmalı idi (9, 643).

Nizamnamə fərmanlarının tərtib edilməsi şərtlərindən birinin tərəflərin mülki münisflər tərəfindən yazılı fərmanla tanış edilməsi olmasına baxmayaraq yerlərdə bəzən kəndlilər ilk vaxtlar fərmanların məzmunundan xəbərsiz olur, ya da ona əhəmiyyət vermirdilər. Bu səbəbdən də sonradan real vəziyyətlə üzləşdikdə mənasız - nəticəsiz yazışma və araşdırmalar başlayırdı. Bütün bunlar isə yerlərdə mülkədar və bəylərin kəndlilərinin istifadəsində olan torpaqları ələ keçirməsinə şərait yaradırdı. Belə hallara ən çox, Yelizavetpol quberniyasında tez-tez rast gəlmək olurdu (7, 66,67; 10, 3).

Əsasnaməyə görə nizamnamə fərmanı mülkədar və onun kəndliləri arasında tam razılıq və könüllülük əsasında tərtib edilərək hər iki tərəf onu imzaladıqdan sonra qüvvəyə minməli idi (11, 66). Lakin əksər hallarda daha çox kəndlilər bu sənəddən narazı qalırdılar. Nizamnamə fərmanlarının hazırlanması işinə aid statistik göstəricilərdən və materiallardan aydın olur ki, müxtəlif quberniyalar, hətta quberniya daxilində yaradılmış bəzi şöbələri üzrə sənədlərin hazırlanması müxtəlif süründürməçiliklərə gətirib çıxarırdı.

Buna görə də Əsasnamənin elan edilməsindən sonrakı ilk illərdə nizamnamə fərmanlarının hazırlanması işi son dərəcə zəif və aşağı səviyyədə idi.

Nizamnamə fərmanlarının tərtibi gedişində ən çox təsadüf edilən hallar kəndli pay torpaqlarının həcmi azaldılması, sərhədlərinin dəyişdirilməsi, pay torpaqlarının mülkədar tərəfindən daha əlverişsiz əraziyə dəyişdirilməsi, suvarma suyunun düzgün bölünməməsi, kəndlilərin islahatdan sonra meşə və otlaq sahələrindən necə istifadə etmələri, müvəqqəti mükəlləfiyyətlik dövründə vergilər, biyar və s. məsələlərdə sahibkar - kəndli münasibətlərinin necə qurulacağı və digər məsələlər idi (9, 30). Bunların içərisində ən çox mübahisəli məsələ pay torpaqlarının sərhədləri idi. Buna görə də mülki vasitəçi nizamnamə sənədlərində sərhədlərin təsvirini elə dəqiq verməli idi ki, bu, sonradan yarana biləcək mübahisələrin qarşısını ala bilsin.

Nizamnamə sənədlərinin tərtibində mübahisələr yaradan başqa bir hal isə kəndlilərə pay torpağı verildikdən bəzən başqa bir qonşu kənd və ya malikanənin torpağının, hətta bəzi xəzinə torpaqlarının da həmin sənədə daxil edilməsi idi (7, 51).

1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinin ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməsi islahatın, çar məmurlarının da bəzən söylədikləri kimi, kəndlilərin maraq və mənafeələrinə xidmət etdiyini deyil, çox hallarda bunun əksini göstərirdi (12, 237).

Ancaq Əsasnamənin 9-cu maddəsində mülkədarlara «kəşiklər» adı ilə torpaq mülkünün ən azı 1/3-nin onda qalmasını təmin məqsədilə kəndlilərin faktik istifadəsində 5 desyatından artıq olan hissəni geri almaq hüququnun verilməsi (9, 632) əslində kəndlilərin torpaqla təmin olunmaq hüququnun pozulmasına şərait yaradırdı. S.Avalianinin apardığı hesablamalara görə Cənubi Qafqazın 5 quberniyasında sahibkar kəndliləri özlərində 2522650 desyatın torpaq sahəsi saxlamış, mülkədarlarda isə 871377 desyatın torpaq qalmışdı (1, 3).

Lakin Şimali Azərbaycan sahibkar kəndlilərinin Rusiya imperiyasının mərkəzi quberniyalarında, habelə Tiflis, Kutaisi quberniyalarında islahatın gedişində sahibkar kəndlilərinin istifadə etdikləri bəzi üstünlüklərdən məhrum olması, ilk növbədə ödənc müqavilələrinin əksər hallarda mülkədar və bəylərin kəndlilərin razılığı olmadan tərtib edilməsi sonuncuların vəziyyətini xüsusilə ağırlaşdırırdı və ödənc əməliyyatının çox vaxt illərlə ləngiməsinin əsas səbəblərindən birinə çevrilirdi.

İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının hər birində nizamnamə fərmanlarının tərtibində və ödənc prosesinin təşkilindəki lənglik qubernatorların Qafqaz Cənubunun məlumatlarında da etiraf edilirdi. Belə ki, nizamnamə fərmanlarının tərtibinin bütövlükdə başa çatdırılmasının planlaşdırıldığı ilk iki ili ərzində cəmi 68387 tüstü üzrə müəyyən sənədləşdirmə işləri aparılmışdı. (15, 22).

Nizamnamə fərmanlarında əks olunan digər mühüm məsələlər pay torpaqları və kəndlilərin müvəqqəti mükəlləfiyyətlik dövründə sahibkarlara ödəyəcəkləri vergilərin miqdarının müəyyən edilməsi, kəndlilərin şəxsi azadlıq və pay torpağı əldə etməsi əvəzində ödəməli olacağı ödənc idi.

Torpağın satınalma qiymətlərinin hədsiz dərəcədə yüksək olmasını bu rəqəmlərin imperiyanın digər quberniyaları ilə müqayisəsi də sübut edir. Şimali Azərbaycanda torpağın bir desyatının satınalma qiyməti orta imperiya göstəricisindən 7,7 dəfə, ayrı-ayrı quberniyalarla müqayisədə isə 20-30 dəfə yüksək idi (5, 167).

Qeyd etmək lazımdır ki, hökumət məmurlarının əkin torpaqlarının qiymətləndirilməsi zamanı törətdikləri özbaşınalıqlar və müxtəlif yanaşma tərzlərinə də tez-tez rast gəlinirdi. Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında eyni kateqoriyadan olan torpaqların qiymətləndirilməsində kəskin fərqlərin olması, torpaqların 3 kateqoriya ilə qiymətləndirilməli olduğu halda, təkcə Yelizavetpol quberniyasında qəzalar və kəndlər üzrə 30 müxtəlif qiymətləndirmə rayonunun müəyyən edilməsi (3, 242-243) və s. hallar fikrimizi bir daha sübut edir.

Beləliklə, pay torpaqlarının bir desyatını üçün qiymətlərin bu cür ziddiyyətli, daha dəqiq desək, bəy və mülkədarların maraqlarına xüsusi xidmət göstərməklə müəyyənləşdirilməsindən sonra konkretləşdirilməli olan növbəti məsələ kəndli pay torpaqları üçün ödəniləcək ödəncin müddətlərinin təyin olunması idi.

Lakin Şimali Azərbaycan kəndində sahibkar kəndlilərin ağır sosial-iqtisadi vəziyyəti, ödənc pulunun yüksək məbləği və ödənc müddətinin çox qısa olması, dövlət tərəfindən heç bir yardım göstərilməməsi, ən nəhayət imperiya orqanlarının burada məsələnin həllini sürətləndirməyə o qədər də maraqlı olmamaları və bir çox digər hallar problemin dərhal həllini qeyri-mümkün edirdi. Həmin vaxt yəqinki məsələ ilə bağlı olan tərəflərin heç biri güman da etməzdi ki, bu məsələ öz həllini yalnız 1912-ci ildə tapacaq.

Belə məbləğlərin ödənilməsi isə Şimali Azərbaycan kəndlilərinin nəinki həmin vaxt, hətta islahatdan sonra bir neçə onilliklər ərzində maddi imkanları xaricində idi. Məhz bu

səbəbdən idi ki, kəndlilərin Şimali Azərbaycanda müvəqqəti mükəlləfiyyətli vəziyyəti daha çox - 1912-ci ilə, bəzi qəzalarda isə 1913-cü ilə qədər qalmışdır. Buna görə də göstərilən müddət ərzində mülkədarlara ödənc ödəməklə müvəqqəti mükəlləfiyyətlik vəziyyətinə son qoyulmuş kəndlilərin sayı son dərəcə cüzi olmuşdur.

Gürcüstanda nizamnamə sənədlərinin hazırlanması işi əsasən 4 ildən sonra - 1868-ci ildə başa çatmışdı (14, 56). Lakin çox təəssüflər ki, azərbaycanlıların yaşadıkları quberniyalarda bu, belə olmadı.

Ə D Ə V İ Y Ü A T:

- 1.Авалиани С.Л.Крестьянский вопрос в Закавказье. т.Ш., Одесса, Типография Техник . 1914 .- 182 с.
- 2.АДТА., ф.51, сиу.2, iş 385
- 3.Агаянь Ц.П. Крестьянская реформа от 14 мая 1870 года. Академия Наук Азербайджанской ССР., Баку 1956 . - 399 с.
- 4.ГИА РФ в Санкт-Петербурге., ф.932, оп.1,д.384,
- 5.Зелинский С.П. Государственные крестьяне Закавказского края. СМИБГКЗК. т.2, ч.1., 1-221., Типография Я.И.Либермана.Тифлис, 1887.- 496 с.
- 6.Крестьянская реформа в России. Сборник документов. М., Госюриздат. 1954. - 497 с.
- 7.Кучаев М. Н. Поземельное устройство государственных крестьян, водворенных на владельческих землях в Закавказских губерниях. СМИБГКЗК. т.2, ч.2., 1-281., Типография Я.И.Либермана.Тифлис, 1887.- 496 с.
- 8.Набиев Т.Э. Аграрные отношения во владельческой деревне Азербайджана во второй половине XIX–начале XX вв. Автореф. дисс...док. экон. наук. Баку, 1971. – 79 с.
- 9.Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе. т.45., Законы №№47862-48529. Санктпетербург 1874. Высочайше утвержденное Положение о государственных поселенцах, водворенных на землях лиц высшего Мусульманского сословия, а равно меликов из армян в губерниях Закавказских: Елисаветпольской, Бакинской, Эриванской, а также части Тифлисской. Закон № 48357. сс.631-646
- 10.Пиралов А.С. Аграрный вопрос и крестьянские беспорядки в Закавказье. Типография Мартиросянца.,Тифлис. 1905.- 15 с.
- 11.СМИБГКЗК., т.3., ч.1-2. Типография А.А.Михельсона. Тифлис. 1887.-384 с.
- 12.Сумбатзаде А.С. К вопросу об оценке исторического значения законодательного акта от 14 мая 1870 г. о так называемой «аграрной реформе» в Азербайджане, Армении и части Грузии //Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Москва, изд. АН СССР, 1961, сс. 231-241
- 13.Умаев А.А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX-начале XX веков. Элм., Баку. 2002.-526 с.
- 14.Утурашвили И. И. Реализация крестьянской реформы в Грузии. Издательство Мецниеребаха., Тбилиси 1973. - 212 с.
- 15.Эсадзе С.Б. Историческая записка об управлении Кавказом. т. 2., Тип-я Наместника Кавказа., Тифлис. 1907.-246 с.

ФАЗИЛ БАХШАЛИЕВ*Доц. Бакинского университета***ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ КРЕСТЬЯНСКОЙ РЕФОРМЫ ОТ 1870 ГОДА И НАЧАЛО
НОВОГО ЭТАПА СОСЛОВНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА**

В рассматриваемый период одна из важных особенностей сословной политики царизма была в том, что как можно и дальше сохранить господствующее положение высшего мусульманского сословия в во владельческом деревне Северного Азербайджана. Закон от 14 мая 1870 года и ход его выполнения еще раз доказали верность царизма к интересам беков и агаларов. развития товарного производства во владельческом деревне Северного Азербайджана являлось увеличение доли участия помещиков и других собственников в общем количестве сельскохозяйственных товаров. В рассматриваемый период самый главный итог нового этапа сословной политики царизма был в том, что именно благодаря усилиям царизма господствующее положение интересам беков и агаларов владельческом деревне Северного Азербайджана сохранилось еще на полвека.

F.E.BAKSHALIYEV**1870 THE BEGINNING OF A NEW STAGE IN THE RELATIONS OF MUSLIMS
AND THE VILLAGE REFORM ANNOUNCEMENT OF A HIGHER CASTE OF
TSARIST**

At the beginning of the XX century, the most important features of the tsar in the political life of the peasant village entrepreneur after the implementation of the reform of the bay - it was the beginning of a new phase in relations with landlords and other business entities . In the middle of the XIX century and the subsequent processes of agrarian relations went very serious and important changes have occurred in the case of. These changes are the main pillars of tsarism in the region, which would affect the position of Supreme muslim shock could not exceed without. During the present spring amid these changes were an attempt to cover or changes that of attitude still Maintained its position north of the village entrepreneur .

*Rəyçilər: t.ü.f.d. A.Cəlilov, t.e.d. A.Məmmədov**BDU-nun Tarix fakültəsinin "Slavyan ölkələri tarixi" kafedrasının 13 noyabr 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3).*